

УДК 316.334.52+316.422

Суспільні трансформації в контексті історичних просторових морфологій

В.С. ПЛЯСОВ

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Старобільськ, Україна,
E-mail: vadik.plyasov@yandex.ru**Авторське резюме**

У статті аналізуються суспільні трансформації через призму історичних просторових морфологій. Показані зміни сприйняття простору у взаємозв'язку з соціально-історичними трансформаціями. У первісному суспільстві фізичний простір земної поверхні був опанований і соціально сегментувався життєдіяльністю племені та родових общин. Родовий простір був для людини сакрально унікальним. Ця форма відношення людини до простору може бути названа топофілією. Вона зумовлює відповідні норми поведінки людини в такому світі.

З переходом до традиційного суспільства головною просторовою морфологією виступили імперії. На зміну прив'язаності до власної території приходять експансіонізм, жага чужих територій. Колишні провінції імперії виявляються самодостатніми в культурному і господарському відношенні і стають місцем розвитку більш життєстійких націй. Структурними елементами нації стали регіони, які на власному рівні інтерпретували національну культуру, тому регіони мають більше значення для націй ніж провінції для імперій.

З кожною суспільною трансформацією відбувається перманентна пульсація простору. Для конкретних просторових морфологій визначені адекватні механізми політичного керівництва. Актуальним стає вивчення суспільних трансформацій через розуміння нових просторових морфологій – глобалізації та регіоналізації, які є визначальними рисами інформаційного суспільства.

Ключові слова: історичні просторові морфології, імперія, нація, регіон, регіоналізація.

Social transformation in the context of historical spatial morphologists

V.S. PLYASOV

Luhansk Taras Shevchenko national university, Starobilsk, Ukraine, E-mail: vadik.plyasov@yandex.ru

Abstract

The paper analyzes the social transformation through the prism of historical spatial morphology. Shows the changes in the perception of space in relation to the socio-historical transformation. In primitive society the physical space of the earth's surface to absorb and socially segmented vital functions of the tribe. Generic space was sacred to humans unique. This form of man's relation to space can be described topofiliya. It determines the relevant norms of human behavior in this world.

With the transition to a traditional society were the main spatial morphology of the empire. Instead of attachment to their own territory come expansionism, thirst foreign territories. The former province of the empire are self-sufficient in cultural and economic terms and become more viable place of nations. Structural elements of the nation were regions that level on their own national culture interpreted as regions are more important for nations than for the province empires.

With every social transformation occurs permanent pulsation space. For specific spatial morphologies determine the adequacy of the mechanisms of political leadership. Urgent study of social transformation through understanding the new space morphologists - globalization and regionalization, which feature in the Information Society.

Key words: historical spatial morphology, empire, nation, region, regionalization.

Постановка проблеми. Простір як наукова проблема, або як чинник суспільних трансформацій в соціології саме як соціальний фактор не розглядався, а якщо бути відвертішим – нехтувався протягом більшої частини її історії.

Сьогоднішню ситуацію гарно охарактеризував А. Філіппов: – «кого б ми не згадували, які б трансформації не відбувались в розумінні центрального питання в соціології, як не різнилися між собою уявлення про завдання науки і реальну практику науки, як починання поміж нескінченних «що?» та «як?» ми не знаходимо «де?». Соціологія мабуть і небайдуха до того, де знаходиться те, що вона вивчає, але вона не бачить в цьому «де?» центральної теоретичної проблеми. В числі пріоритетних галузей соціології

немає соціології простору» і додає: «Здається, що «соціологія часу», про яку в останній час багато пишуть, викликає менше сумніву. Ось характерне висловлювання авторів колись гучної книги: «Світ повсякденного життя має просторову та часову структуру».

Просторова структура тут нас мало цікавить. Достатньо сказати лиш те, що вона має просторове вимірювання завдяки тому факту, що зона моїх маніпуляцій пересікається із зоною маніпуляцій інших людей. Більш важливіша для наших цілей часова структура» [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема простору займалися: Ахундов М., Кононов І., Філіппов А., а проблемами суспільних трансформацій – Бек У., Белл Д., Гелнер Е., Енгельс

© В.С. Плясов, 2015

Ф., Кара-Мурза С., Маркс К., Тьоніс Ф., Тофлер О.

Метою дослідження є збагнути кризу призму просторових морфологій історичні суспільні трансформації та визначити адекватні механізми політичного менеджменту на окремих стадіях суспільних перетворень.

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження буде ґрунтуватись на моделі історичних просторових морфологій, яку розробив І.Ф. Кононов Існує чітка диференціація просторового структурування суспільних організмів на окремих етапах всевітньої історії, а саме: за класифікацією Е. Гелнера чи О. Тоффлера, це первісне, традиційне та індустріальне суспільство.

У первісному суспільстві фізичний простір земної поверхні освоювався і соціально сегментувався життєдіяльністю родових общин і племен [2, с. 92]. Родова община на ранній стадії була материнською (матріархат), в подальшому розвитку первісного скотарства і землеробства посилюється роль чоловіка в господарському житті общини, відбувається перехід до патріархату. В той же час розвиваються й шлюбні відносини. Чисельність общини була незначною – 30-50 чоловік. Пізніше її чисельність збільшується. Із сукупності родинних один до одного общин виникає плем'я. Визначальною основою цього суспільства був первісно-суспільний засіб виробництва. У спільній власності членів племені знаходились земля, житло, знаряддя виробництва.

Характерними ознаками племені є: власна назва, особлива мова, спільна територія, звичаї, релігійні вірування та елементи первісної культури [3, с. 108]. Патріархальне плем'я складалось з декількох братрій, кожне з яких, в свою чергу, складалось з родів. На чолі плем'я була рада, до якої входили голови усіх родів. Найбільш важливі питання вирішувались на зборах усіх членів племені. Базовою ознакою роду і племені як форм суспільної організації було те, що вони ґрунтувались на кровно родових зв'язках. За Кара-Мурзою, котрий виділяв ідеальні типи інтегративних форм суспільного існування індивідів, це – етнократія, заснована на принципі крові, незмінним атрибутом якої є ксенофобія або етнічна сегрегація. Держава як засіб реалізації базового інтегративного принципу («крові», «підданства» або «громадянства») має місце і в етнократіях, і в імперіях, і в націях. В етнократії вона має протодержавний характер, бо ефективно інтегрувати кризу кровно родовий зв'язок можуть і соціальні інструменти більш низького порядку – клани, спільноти [4].

Родовий простір був для людини сакральною унікальним, на цій території захоронені предки, розміщені тотемні центри, відображені відповідні міфи. Все, що поза цим простором – хаотично і шкідливо. Ця форма відношення людини до простору може бути названа топофілією. Вона зумовлює відповідні норми поведінки людини в

такому світі. Цікаві дані з цього приводу наводить Л. Фейербах: «У Вест-Індії негри навмисно лишали себе життя, щоб воскреснути у себе на батьківщині» [5, с. 67]. Таким чином, людину можливо завести на інший континент, але душа його все одно причетна до родового простору, куди вона і потрапляє після смерті.

Світ смислів, в якому жила людина на зорі власної історії, задавався ритуалами. Вони були невербальними «текстами» його культури [6, с. 126]. Знання їх обумовлювало рівень оволодіння культурою і соціальну значимість особистості. Від кожного індивіда вимагалось сліпе слідування взірцям, творча незалежність виключалась. Проблема порушення соціальних норм поведінки, протилежність між особистими і суспільними інтересами не існувала. Неможливим для індивіда було порушення табу, котрі охороняли життєво необхідні патерни колективного існування (розподіл їжі, недопущення кровно-родинних ставих зв'язків тощо.)

На цьому етапі духовною основою первісної культури стає міфологічна свідомість. Міфи пояснюють все, їх вербальна трансляція обумовлює становлення єдиних поглядів усіх членів племінної спільноти на довколишній світ. Віра у «власні» міфи інтегрує спільноту, а разом із цим дає змогу диференціюватись від «чужинців». Це окреслює кордони племені. В міфах закріплюються та сакралізуються практичні навички повсякденної діяльності. Завдяки їх передачі від покоління до покоління нагромаджений протягом багатьох століть досвід зберігається у соціальній пам'яті. У синкретичному вигляді первісна міфологія виступає зародком основних сфер духовної культури, котрі відокремлюються від неї на наступних ступенях розвитку – мистецтво, філософія, наука [6, с. 127].

У цей час в формуванні спільностей людей мали значення дві обставини:

1) Поступове освоєння людиною природи істотно впливало на специфічні характеристики людей і на історичні строки консолідації їх у різноманітні спільноти;

2) Нові освоєння людиною земель і територій на багато віків і тисячоліть закладали в людську істоту, її генетичну програму, особливі якості, що виділяли спільності, розвиток їх по-своєму відмінними, неповторними не тільки на окремі, але й на сусідні спільності.

Це пов'язано з тим, що люди, спілкуючись з навколишнім середовищем, набували особливих ознак, зв'язаних з впливом географічного ландшафту, природних умов. У певному середовищі проживання люди формували свої специфічні риси, методи господарсько-екологічної діяльності, обрядові норми, правила і звички, риси характеру, менталітет, матеріальну і духовну культуру, формували єдину мову. Усі ці обставини зумовили формування етносу, який сприймається нами як історично стійка спільність людей, що склалася на певній території,

якій властиві спільні, відносно стабільні особливості мови, культури, побуту, а також свідомість єдності і відмінності від інших подібних утворень [7, с. 312].

Отже, в цілому зона соціально опанованих просторів збігалася з проживанням різних етнічних груп, котрі в свою чергу структурували весь простір планети.

Подальший суспільно-економічний розвиток, а це насамперед розподіл праці, товарне виробництво і обмін, торгівля, поява класового суспільства, по-новому поставило проблему відношення людини до простору. На зміну прив'язаності до власної території приходять експансіонізм, жага чужих територій та створення імперій. Саме зі створенням імперій Ахундов пов'язує появу просторових трансформацій, до яких прибігали загарбники чужих земель, щоб заспокоїти бунтівні народи:

1. Переселення народу з сакрального простору.

2. Десакралізація самого простору – переселення бога. Так були покарані Ксерксом повсталі вавилоняни. Головний храм Вавилону - Есагілу було зруйновано, а статуя бога Мардука була вивезена до Персії.

3. Сакральне перенормування простору – десакралізований простір знову стає святим, але вже за допомогою бога завойовників [5, с. 70-71].

Кара-Мурза наводить власні чинники, які, на його думку, сприяли переходу від родо-племінних морфологій до імперських. «Важко спіймати, в який момент і при яких умовах суспільства, що прагнули до «етнократій», починають поступати місцем «імперіям». Однак, зрозуміло, що зміна базового інтегративного принципу відбувається тоді, коли адаптаційні можливості попереднього принципу стають вичерпаними або очевидно недостатніми» [4].

Так, «етнократії» в ході жорсткої конкуренції між собою (свого роду природний відбір) на якомусь етапі «вимиваються» з цивілізації та поступаються місцем державам імперського типу, бо родинні зв'язки є недостатнім інтегратором для спільнот, які бажають вижити в жорстких умовах політичних протистоянь. «Етнократіям» неминуче доводиться рано чи пізно ставати все більш терпимими по відношенню до іноплеменників, найманих на службу до етнократичних за своїм генезисом правителів. Найманці-іногородці завжди в історії виявлялися більш ефективними не тільки для зовнішньої протидії сусідам, а й для наведення порядку всередині структури. Щоб приборкати родинні претензії, простіше найняти людей «з боку»: «свої» не завжди готові на репресії по відношенню до «своїх» [4].

Етнократичний принцип, таким чином, поступово розмивається, і одного разу з'ясується, що перед нами соціум, який перейшов до іншого інтеграційного принципу - на

базі надетнічного підданства, тобто до Імперії. «Чиста Імперія» не може мати внутрішнього розподілу на «метрополію» і «колонії». В Імперії (її класична історична модель, близька до ідеал-типової, - Римська Імперія) існують «провінції», «заморські території», але не «колонії»; всі жителі Імперії - незалежно від етносу - є її підданими і в цьому сенсі рівні, а до верховної влади (як це й було неодноразово в Римі) цілком можуть приходити і іногородці, але саме при імперіях стала можливістю розбіжностей у рамках політично освоєного простору політичного та етнічного життя, що й було чинником напруги між центром та провінціями [2, с. 93]. Провінції не були тісно інтегровані в культурний простір імперії та розглядались як джерело, з якого стягується економічна рента для благ імперського центру. Зрозуміло, що в аграрних суспільствах життя базувалось на селянському укладі. Доступ до влади залежав від походження, а не від власних досягнень, саме це детермінувало адекватні якості керівної влади.

Ось як О. Тоффлер характеризує сильного керівника доби першої хвилі: «Монарх мусив був опанувати деякий набір практичних навичок – здатністю вести воїнів у бій, хитро нацькувати своїх баронів один проти одного, вміння влаштувати вигідний шлюб. Письменність та широке застосування абстрактного мислення не належали до основних потреб. До того ж, мовновладець, як правило, мав свободу використовувати свої повноваження для задоволення найпримхливіших, навіть ексцентричних потреб, не стриманих конституцією, законодавчою владою чи суспільною думкою. Якщо потрібно було щось затвердити, то для цього достатньо було невеликого гурту знаті, лордів і міністрів. Лідер, здатний організувати таку підтримку, був «сильним»» [8, с. 319].

Імперії, з'явившись в історії потужним інструментом універсалізації та переплавки етносів, рано чи пізно також втрачають свої адаптаційні можливості і падають під власною вагою; колишні провінції Імперії виявляються самодостатніми в культурному і господарському відношенні і стають місцем розвитку більш життєстійких націй, історично функціонують у режимі національних держав. Появу націй можна датувати після Великої Французької революції 1789 р., а її закріплення з «Весною народів» 1848 р. Нація це надбання європейської культури та політики, вже в ХХ сторіччі національно-визвольна хвиля перекинулася на Азію, Африку та Південну Америку.

Ернст Гелнер стверджує, що феномен нації відбувся завдяки політиці націоналізму. Націоналізм, на його думку, передуює виникненню нації. «Саме націоналізм породжує нації, а не навпаки. Звісно націоналізм використовує розмаїття багатства культури, успадковане від попередньої епохи, але робить це дуже вибірково, при цьому здебільшого докорінно перетворює

ці культури» [9, с. 92]. Під націоналізмом Гелнер розуміє ідеологію, що існує як державний принцип, який вимагає, щоб політичні кордони відповідали кордонам етнічним, а також, щоб правителі і більшість підлеглих всередині політичного утворення належали до того самого етносу. У зв'язку з виникненням націй складається відносна культурна гомогенність в межах країн. Тому політичні кордони держави стали сприйматись як метафізичний простір нації. А весь світ поділився на нації і став ареною їхніх змагань [2, с. 93]. Структурними елементами нації стали регіони, які на власному рівні інтерпретували національну культуру, тому регіони мають більше значення для націй, ніж провінції для імперій. Вони стають субнаціональною одиницею і в рамках національного простору створюють специфічну регіональну систему. За Е. Гелнером нація є продукт індустріального суспільства та модернізації, хоча це твердження має дещо телеологічне забарвлення, але без цих технологічних трансформацій навряд відбулися б політичні та просторові перетворення.

Змінився й характер політичного менеджменту. Лідери національних держав, на противагу керівникам аграрної доби, мали справу з безособовою та абстрактною владою. Вони повинні були вирішувати набагато більше питань з ширшого набору проблем від маніпулювання засобами масової комунікації до управління макроекономічними процесами. Рішення повинні були пройти через низку організацій і відомств.

Лідер повинен був бути грамотним і здатним до абстрактного мислення. Замість невеликої групи баронів він мусив дурити велику кількість еліт і субеліт, а також рахуватися з конституцією, правовим прецедентом, вимогами політичної партії й силою громадської думки [8, с. 320].

Висновки. Ми можемо побачити перманентну пульсацію простору – простір племені стискається до території маленької спільноти, в імперії він розширюється, прагнучи поглинути якнайбільше, в націях простір знову стискається до меж національної держави. Зараз ми є свідками унікальної ситуації – синхроністю протилежних просторових процесів – глобалізацією (уніфікацією всього культурного, політичного та економічного простору, тотальна експансія гомогенності світу) та регіоналізацією (ренесанс локальних ідентичностей, захист культурних традицій субнаціонального рівня).

Отже, ми констатуємо, що для первісного суспільства була характерна родо-племінна організація, яка й освоювала простір, у традиційному суспільстві ці функції виконували імперії та провінції, в індустріальному – нації, на сучасному етапі – переходу до інформаційного суспільства – це глобалізація та регіоналізація. Саме регіон в інформаційному суспільстві виходить з тіні національної держави і стає деуніфікуючою силою на противагу глобалізації. Саме ця просторова трансформація набуває актуальності не лише в науковій, але й суспільній думці сьогодення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Филиппов А. Ф. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы. / А.Ф.Филиппов // Логос №2, 2000(23). – 111-153с. – Режим доступа [http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_2/09.html.]
2. Кононов И.Ф. Ценностная интерпретация действительности на региональном уровне (пример Донбасса) / И.Ф. Кононов // Грани № 1(27) січень-лютий 2003. – 92-97с.
3. Марксистско-ленинская философия. Исторический материализм. Изд. 3-е, доработ. – М., «Мысль», 1973, 418 с.
4. Кара-Мурза С. Россия в треугольнике «этнократия-империя-нация» / С. Кара-Мурза // Политическая концептология № 1, 2010. - Режим доступа [http://old.russ.ru/antolog/inoe/krmgrz.htm]
5. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / М.Д. Ахундов – М., Наука, 1982 – 222с.
6. Афонин В.А., Афонин Ю.В. Теория и история культуры / В.А. Афонин, Ю.В. Афонин – Луганск: Элтон-2, 2008. – 296 с.
7. Соціологія. Підручник. / За загальною редакцією В.П. Андрущенко, М.І Горлача. Харків-Київ, 1998, 624 с.
8. Тоффлер Э. Третья волна. // Э. Тоффлер. - М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2004. - 344с. - Режим доступа [http://molotoff.info/advises/books/5676-e-toffler-tretja-hvilja.html]
9. Гелнер Е. Нації та націоналізм. / Е. Гелнер. – К.: Таксон, 2003. – 300с.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2015

REFERENCES:

1. Filippov A. F. Sotsiologiya prostranstva: obschiy zamyisel i klassicheskaya razrabotka problemyi (Sociology of space: the overall design and development of the classic problems) // Logos №2, 2000(23). – 111-153p. – Access [http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_2/09.html.]
2. Kononov I. F. Tsennostnaya interpretatsiya deystvitelnosti na regionalnom urovne (primer Donbassa) (Valuable interpretation of reality at the regional level (Example Donbass)) // GranI № 1(27) sichen-lyutyiy 2003. – 92-97p.
3. Marksistko-leninskaya filosofiya. Istoricheskiy materializm (Marxist-Leninist philosophy. Historical Materi-

alism). Izd. 3-e, dorabot. – M., «Myisl», 1973, 418p.

4. *Kara-Murza S.* Rossiya v treugolnike «etnokratiya-imperiya-natsiya» (Russia in the triangle «ethnocracy empire-nation»)//*Politicheskaya kontseptologiya № 1*, 2010. - Access [<http://old.russ.ru/antolog/inoe/krmrz.htm>]

5. *Ahundov M.D.* Kontseptsii prostranstva i vremeni: istoki, evolyutsiya, perspektivy (Concepts of time and space: the origins, evolution, and prospects). – M., *Nauka*, 1982 – 222p.

6. *Afonin V.A., Afonin Yu.V.* Teoriya i istoriya kulturyi (Theory and history of culture). – Lugansk: *Elton-2*, 2008. – 296 p.

7. *Sotsiologiya. Pidruchnyk (Sociology. Tutorial).* Kharkiv- Kyiv, 1998, 624 p.

8. *Toffler E.* Tretya volna (Third Wave). - M.: *ООО «Firma «Izdatetstvo ACT»*, 2004. - 344p. - Access [<http://molotoff.info/advises/books/5676-e-toffler-tretja-hvilja.html>]

9. *Helner E.* Natsiyi ta natsionalizm (Nations and Nationalism). – K.: *Takson*, 2003. – 300p.

Плясов Вадим Сергійович – аспірант

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Адреса: 92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1

E-mail: vadik.plyasov@yandex.ru

Plyasov Vadim Serhiyovych – postgraduate

Luhansk Taras Shevchenko national university

Address: 1, Gogol Sq., Starobilsk, 92703, Ukraine

E-mail: vadik.plyasov@yandex.ru